

Jenei Ferenc

ISMERETLEN IRODALMI LEVELEK A BATTHYÁNY-LEVÉLTÁRBÓL

A Batthyány család XVI—XVII. századi tagjairól, hála levéltárunk gazdag missilis gyűjteményének, eddig is tudtuk, hogy könyvet szeretők, irodalmat pártolók és írókat támogatók voltak. Batthyány Boldizsár kora egyik képzett humanistája, külföldi tudósok levelezőtársa; Batthyány Ferencről, Takáts Sándor és Eckhardt Sándor kutatásai nyomán tudjuk, hogy Balassi Bálint barátja és verseinek, udvarló leveleiben felhasználója volt. Fiáról, Ádámról is tudtuk, hogy mecénása volt könyvek megjelenésének, eddig is ismertünk könyveket, melyeknek dedicatióját hozzá írták. Az alább közlendő levelek egy része ezeknek az ajánlásoknak előzményeit fedik fel, azoknak mintegy anteactaival ismertetve meg.

Batthyány Ádám királyi főasztalnok, dunántúli főkapitány művelt, sokat utazó, úti benyomásait feljegyző, azokról naplót vezető ember volt. Az udvar kedvence, aki a grófi címet elnyeri.¹ Noha német nőt vett feleségül, magyarságában nem kevesbedett. A végek vitéz harcosa, Zrínyi Miklósnak a költőnek barátja és vitéz vezértársa, akinek hozzá írt levelei vaskos kötetet tesznek ki.² Pázmány hatására katolizált és ez időtől a keménykezü támogatója a katolizmusnak és üldözője a protestáns egyháznak.³ Míg szülei a protestáns egyházi írók támogatói, addig ő a katolikusoké. Az 1640—50-es években szoros kapcsolatban van a Pázmány utáni irodalom katolikus művelőivel is.

Levelezésének irodalmi vonatkozásaiból adunk ki néhányat, belőlük a könyvkiadó, írókat támogató Batthyányt ismerjük meg. Az első levél még az apához, Batthyány Ferenchez íródott, Rimay János írta. Kettejük személyes kapcsolatait ez ideig nem ismertük, noha Rimay leveleiben, hivatalos irataiban gyakran találkozunk Batthyány Ferenc nevével, s tudjuk azt is, hogy a Batthyány család körében ismert volt a költő Rimay neve is. Batthyány Dorottyának az enyingi Török István Rimay verseivel udvarolt.⁴ Nem tudjuk mióta ismerték egymást, lehet Balassi hívta fel a figyelmét a verselgető fiatalemberre, kedves tanítványára. Lehet, hogy a közélet, az országos politika hozta össze őket. 1612-ben már Rimay általánosan ismert és becsült személyiség, aki a „szegheny haza” sorsáról ír az ország egyik zászlósurának. Levelének hangja meghittén bizalmas. Figyelemre méltó a levél iratásának időpontja: 1612 virágcsütörtök. Báthory Gábor uralkodásának utolsó, zűrzavaros időszakára esik, ezért oly kétségbeesett, sötéten látó Rimay.

E levélhez kapcsolódik Hajnal Mátyás 1641-ben kelt levele, amelynek P.S.-ában egy — sajnos — elveszett Rimay verse található adalékok.⁵ — Hajnal Mátyás egyike a legtevékenyebb Pázmány-korabeli jezsuitáknak. Több kiadást megért imakönyve és hitvitázó munkája ismertté tette nevét. Egyik vezető egyénisége volt annak a „jeszuita-missió”-nak, amely, Eszterházy Miklós nádor és felesége Nyáry Krisztina körül, a főurak katolizálásán tevékenykedett.⁶ Amikor Batthyány Ádám áttért, jezsuita udvari papot tartott, aki, úgy látszik felesége kedvéért német volt. Ám Batthyány udvarnépére való tekintettel magyart is szeretett volna és Hajnal Mátyást szemelte ki. Kérte is őt Forró György provincialistól, aki az Eszterházy nádor udvarában tartózkodó Hajnalról beszélt is a náddal, de az nem vált meg a kedvelt jezsuitától.⁷ Azonban Hajnallal Batthyány továbbra is kapcsolatban maradt. Levelezésükből

¹ IVÁNYI BÉLA: A körmendi levéltár Memorabiliai. Körmendi Füzetek 2. sz. Körmend 1942 16 — 17

² IVÁNYI BÉLA: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943. 52 — 312.

³ TAKÁTS SÁNDOR: Zrínyi Miklós nevelőanyja, Bp. 1917. 125 — 126.

⁴ Rimay János összes művei. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR, Bp. 1955. 187.

⁵ E levélben említett Ivani V[ram] — Iványi Imre Batthyány felesége mellett teljesített szolgálatot. Batthyány Ádámhoz, 1632 — 1649 között, írott levelei közül az 1641. április 29 és 1642. október 16 közötti időszakból nincs levél és így Hajnal Mátyás levelére azokban nem találtunk magyarázatot. (OL Batthyány lt. Missiles 21,125 — 21. 140.)

⁶ IPOLYI ARNOLD: Bedegi Nyáry Krisztina. 1604 — 1641. Bp. 1887. 71 — 72.

⁷ Forró György S. J. — Batthyány Ádámnak. 1632 március 13. (OL Batthyány lt. Missiles 14,824.)

kiemelkedik a között két levél. Érdekesen világítanak rá a nádor környezetében levő jezsuiták szerepére, bizalmas családi ügyektől az országos politikáig foglalkoztatja őket minden, amivel befolyásukat ébren tartják tartani.

Veresmarty Mihály pozsonyi kanonok írta a harmadik levelet. Az ő „Megtérése története” és élete, valamint irodalmi munkássága jól ismert. Ehhez értékes adalékot nyújt az 1640. július 23-án kelt levél, melyben Veresmarty közli Batthyány Ádámmal, aki 1630-ban változtatta vallását, hogy Lessius fordítása harmadik kiadását neki ajánlja. Érdekes az, hogy a könyv ajánlása 1635-ben kelt és csak 1640-ben került, a pozsonyi nyomda túlterheltsége miatt nyomásra.⁸ Veresmarty csak ekkor értesíti Batthyányt a kiadásról. Nem mecénást keres, hiszen a bátaikhoz írott könyvből is felajánlja, hogy „Ngodnak annyit küldök, a menyit Nagod kíván”.

Batthyány Ádám 1640-ben Németújváron ferences kolostort alapított.⁹ Ez az alapítása közvetlen, személyes kapcsolatba hozta őt a ferencesekkel. Ezek írói mecénásukra találtak benne. Különösen figyelemre méltó az a kapcsolat, amely Malomfalvy Gergelyt hozzá fűzte. Malomfalvy eddig mint aszketikus író, a „Belső képpen indító Tudomány” című elmélkedésgyűjtemény szerzője volt ismeretes.¹⁰ A rendi krónikákból tudjuk, hogy Erdélyből származott, 1638-ban lépett a rendbe. Több kolostorban működött, s végre, mikor pozsonyi gvardianságának évei leteltek, 1652-ben Eszterházy László, a nádor fia mellé került udvari papnak.¹¹ 1654 szeptemberében provinciálissá választották. 1667-ben a király erdélyi püspökké nevezte ki, a pápai megerősítést is megszerezve, de ő ezt magától elhárította. Mint szerzetes halt meg 1667. április 21-én.¹²

Közölt két levele Malomfalvyt eddig ismeretlen oldaláról mutatja be. Ő az, aki a ferences írók könyveinek nyomdába adását és nyomdai gondozását intézi. Eszterházy udvarában élve, könnyen utazik Bécsbe és a Cosmerovius nyomdában ő intézi rendtársa és Batthyány Ádám házi káplánja Kéry Sámuel művének, a „Keresztyen Seneca”-nak nyomtatási munkáit. A 6. sz. alatt közölt levélben már Seneca bekötötéséről ír. Valóban a „Keresztyen Seneca” — a magyar új stoicismus történetében jelentős esemény —, 1654-ben meg is jelent Bécsben.¹³ A levélben említett Pr. Tallián, 1647 óta a kismartoni ferences kolostor gvardiánja.¹⁴ Malomfalvy Gergellyel ő is gyászbeszédet „castrum doloris”-t mondott az 1653 „virágszombaton estvéli harangszó tájban”¹⁵ elhunyt Formontin Auróra Katalin, Batthyány Ádám felesége felett. Azonban míg Malomfalvy beszéde, ha csonkán is, de egyetlen példányban megmaradt,¹⁶ addig Tallián Ferenc ez ideig ismeretlen. A levél még említ egy „imádságos könyv”-et. Erről sem tudunk közelebbit, hacsak nem azonos azzal az 1655-ben Cosmeroviusnál, Bécsben megjelent „Imádságos könyvecské”-vel, amelyet Szabó Károly Schlauch Lőrinc könyvtárából közölt, de, amelyet azóta senki nem ismertetett.¹⁷ Az „utitárs”, amelynek formájában az „imádságos könyv” nem jelenhetett meg, 1640-ben jelent meg először Pozsonyban, másodszor Rezenyi György pozsonyi kanonok költségén jelent meg ugyanitt. Rezenyi írja „a Kegyes Olvasóhoz”, azért adja ki, „mivel . . . e könyvcskének (noha akkor ezernél-is többet bochtak-ki) már minden Nyomatatási el fogytak”.¹⁸ Egészen szokatlan könyvsiker ebben az időben, bizonyítéka a kis, 12-ed rétv imakönyvek nagy népszerűségének. Malomfalvy levelének érdekes kiegészítője Tallián Ferenc 5. sz. alatt közölt levele, melyben mentegetőzik, hogy beszédének kézírata még nem kész. Nyomatás céljára készített tisztázatról van szó, ezért kér bocsánatot Batthyánytól, hogy késedelmeskedett, hiszen „P. Samuella nem igen tanultunk a Csasar Cancellariayan”, t. i. szépen írni.

E levelek Batthyány Ádámot mint könyvek megjelenésének bőkezű mecénását mutatják be. Kéry Sámuel „Keresztyen Seneca”-ja esetében azonban többre gondolhatunk. Ennek a könyvnek fordításánál Batthyány mint inspiráló, házi káplánjának sugalmazója, buzdítója szerepel. Kéry maga mondja: „Értvén Nagyságod fülhegygel e’ kis Könyvecskének sommáját tulajdon maga indulattýából kívánta ezt magyar nyelure fordítani: hogy így a magyar utitárs

⁸ Veresmarty Mihály munkái. Kiadta IPOLYI ARNOLD. Bp. 1875. I. köt. 432–457, II. köt. 195–211.

⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon, Bp. 1923 I. köt. 212.

¹⁰ SZABÓ KÁROLY: RMK I. 870. — A BÉK példányának címlapján egykorú bejegyzés: Ex libris Comitiss F. de Nádasd 1653.

¹¹ OL Az Eszterházy család hercegi ágának lt. Malomfalvy Gergely — Eszterházy Lászlóhoz. 1652 augusztus 16. 642 csomó, 716 sz.

¹² KARÁCSONYI JÁNOS id. mű: I. köt. 119–127.

¹³ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Keresztyen Seneca. EPhK 1937. 41–42.

¹⁴ KARÁCSONYI JÁNOS id. mű: I. köt. 212.

¹⁵ Georgius Szezen: Contio Funebris . . . , 1654. MK 1879 35.

¹⁶ MK 1879 36.

¹⁷ SZABÓ KÁROLY: RMK I. 900.

¹⁸ SZABÓ KÁROLY: RMK I. 1607.

rendnek, nem csak az külső, hanem az belső lelki utézségére-is, mint igaz vezér, utat mutatna.¹⁹

Végezetül egy kiadatlan Beniczky-levelet közlünk. 1645. november 27-én kelt, Kismartonban. Nem tudjuk hogy került Beniczky az Eszterházyakhoz, mit keresett ottan. Levele azonban arról is tanúskodik, hogy közvetlenebb kapcsolatban volt Batthyányi Ádámmal és összeköttetésben állott Homonnai János országbíróval is.

1.

Rimay János—Batthyány Ferencnek.

Spectabilis et Magnifice domine domine et
patrone mihi confidentissime. 1612. wirágsütörtökön.

Post seruitiorum meorum addictissimam mei commendationem. Az Vr Istenteől Nagisagodnak Kíwansagha szerint walo sok ióó szerenkeketh kiwanok hosszu ideiglen walo egessege életében adatatny. Thibay Ferencz Vramnak erre az feöldre walo iarasában örömost értettem az Nagod allapattiarool walo beszeelgetéséét, s hasznos foghlatossaghirool walo bizoniság tételéét. Ki uiszontag Nagodnak az my ide waloó fogiatkozásunknak, rendeletlen, es zawarodot allapatunknakis alkoholmasint eleibe terieztheti formaiiaat es abrazattiaat, mindenüt sebb, mindenüt faidalom, mindenüt rothadaas wagian szegheny hazank oldalain. S az az weszedelmes, hagi az oruosságokes irekis az kiuel keötözük faidalmát, nagioob faidalmara es weszedelmére wadnak, nem enihed, de eped inkab teölök mind naponkint Ec: En Nagodnak Thibay vramtool Thörök orszagbool hoztam feö dinnie maguakot kwldöttem, Szent Gothard nap tayba wethesse vü feöldbe Nagod eököt, ha csak ollian Anniok leszen az oda waloó föld, mint az nálunk waloó feöldis, szeep s ighen ioo gummölochét ehety termeseknek teletzakais Nagod. Eltesse ioo egessegebe az Vr Isten Nagodat. Irtam Wirag Chöteörtökön 1612 esztendőben

Nagod alazatos szolgália

Rimay Janos.

OL Batthyány lt. Missiles 35,947. — Nem közöljük és a következőkben sem, a levelek hosszadalmas és nagyjából azonos, több sorból álló címzését.

2.

Haynal Mátyás—Batthyány Ádámnak.

Nagy-Hefflány, 1633. június 11.

Algya meg az Vr In Nagodat minden jokal, iduössegesen.

Nem türhetem hogy Ngodat, Keri Pal V. által, alazatossan nem köszöntem, es az mjnapi, mind Domus Professara nező Gabnat, mind ennekem adot alamiznat meg nem köszönem. adgyon az In 100 ánnit erette Ngodnak. En Nagodnak szíwbeli szolgália, barhol leszek. Az ideualo allapat hala Istennek türhető, mind az Vr, mind többiek egessegeben uadnak; mellyet Nagodnak is, az Asszonnyal ö Ngaua, es artatlan magzattal kiuanok ö szentfölsegetül szerenczessen meg adadni. Ez jövö heten az Vr ö Naga Posonmban igyekezük, valami Tanuztatasert; miuel az Erdeli Feiedelem megh maslotta uegezeset, neminemü dologban. Tegnappent el innen Questenberg Vram, ö Fölsegehez Beczben, hosszu tanaczoat tarta ö Nagaua. Az ö Fölsege Hadat io kárban mongyak lenni, nem regen az Magyarsag es Horuatsag 2000 vagot le az Ellensegből, s az Dania király fianakis meg sebesítették az kezét. Maga Boltzan Silesiaban, az Ellenseget è napokban megpballya; 10 ezerrel, szamossabb az ellenségnel, e mellett, jo igyeis lenuen, az Isten sem hadgya el. mj mindazaltal imatkozzunk. Ezekkel enis Nagodat Istennek oltalmában lenni kiuanom. Eltesse ö szent fölsege Ngodat, az Asszonnyal ö Nagaua egyetemben, kinek aianlom alazatos Isteni imatsagomat. Az Nagy-Heffleini Hideg Hewuiznel. 11. Juni 1633.

Nagodnak Alazatos szolgália migh el

P. Haynal Matyas

¹⁹ KÉRY SÁMUEL: Keresztyen Seneca, Bécs 1654 A_{1a}.

P. S. Kerem tudositson Nagod az ora felöl ha csak kölczön atta uolna Nagod, uagy aiandekon akaria adni, miuel en ott lattam uala, es nem tudom ki akarattyabol Beczben uitte uolt Fwley V az ora czinalohoz, kit minap 5 Rhenes forinton ualtek kj. en az mi azt illeti, akor sem tartottam mint saiatomra szamot, s' most is, ertuen Ngod akarattyat, kesz uagyok megh küldem.

OL Batthyány It. Missiles 18,476.

3.

Veresmarty Mihály—Batthyány Ádámnak.

Pozsony, 1640 julius 23.

Spectabilis ac Magnifice Domine, Dnē et Patrone gratiosissē; Rerum prosperitatem precor, etc. Servitia precumque meorum suffragia defero.

Am régen, Moysesnél, a' kik szegénységek miat az Isten sátorának fel állatására nagyobbakat nem cselekedhettek, csak kezkeszörtis adtak; es Isten aztis, adoinak nagy jo akarattyokat nézvén, mind jo néven vetteis. Ezekhez es mayd hasonlot kezdettem cselekedni, mikor nagyobbra nem érkezvén, az Isten Anyaszent egyházának épületire, im csak tudos embernek, Leonardus Lessiusnak, é Societate Jusu, bölcz irását fordítottam magyarrá. Melynek ket izbe valo nyomtatása már az emberék között, kétség nélkül mert tettezet nekiek csak hamar kézre költ. Újonnan értvén én azoktul annak kevanasat, harmadszor im ki nyomtattam: es az ajánlo levélbe jelentet okokert, ezt én közikbena Nagod neve alat bocsátá. Mely, kicsin ugyan, es a Nagod méltóságának nem megfelelő: de az ellen, a Nagod értet Uri kegyelmességéhez, es kevesekbe található nagy emberségéhez biztomba, ezzel én im á Nagod patrocinumjához folytattam, tudván hogy ebbe Nagyságod is nem az adomannak kicsin voltát, hanem annak adójának nagy akarattyát fogja nézni. E mellet mindazáltal magamtul is irogattam egy Intő es Tanito levél könyveczkét, ehez a Tanatskozashoz mind materiaival, s mindd egyeb állapottal közel jarot. Abból is Nagnák im küldöttem. Mely en Nagódhoz valo nagy indulatomnak bizonyosagit Nagod lassa kegyes szömmel, kérem Nagódat. Meg olvasván pedig azokat, ha Nagod ollyaknak itéli, mellyeknek olvasasában emberek idejüket hasznosan tölthetik, es Nagod, másokalis közlésekért kívánandgya, ezekből es Nagódnak annyit küldök, a' menyit Nagod kíván; mint mellyekbe felseben nyomtattattam. His Illusmam ac Magnicam vestram Dnem felicissē valero exopto.

Datum Posonij die 23. July, Anno 1640.

Ejusdem Illustrāe ac Magcae

vrae Dnis Capellanus

Michael Veresmarty

Canon Posoniēn etc. mpria

OL Batthyány It. Missiles 51,342.

4.

Haynal Mátyás—Batthyány Ádámnak.

Kismarton, 1641 december 29.

Algya meg az Vr In Nagódat minden Joual iduössegesen.

Illy jo alkalmatosságom leuen az Irasra, es ez Vy Eztendőnekis kezdeti előttünk leuen, nem türhetem hogy Nagódat leuelem által ne köszöntenem, es ez Vy eztendőben Nagódnak, mint mindenkor joakaro Vramnak Patronusomnak, amaz regi Jdvözlet szerint Egesseget, Idvösseget, Jo szerencset, töb Jot keueseb bwnt, ne kiuaniak. Az mint hogy ezen Jot kiuanom az Aszonnak ő Naganakis, az Nagod szerelmes gyermekiuel egygüt az Ngod szerelmes Hugauual, az Ngos Baberli kis Aszonnyal, kinek ez Vy eztendőben, lelki üyulastis, abban neukekedest, es vegig meg maradast, szíwbul kiuanok. Ezeket kiuanam Nagódnak, mind azert, hogy regen meg erdemlette tölem ezeket Ngod, s' mind pedig azert, hogy talam egyet het mulua tul a Dunán kezdünk mennj, es igy, mint bucsuzas szerint is esnek ezek az Votumok; Jol lehet, talam előb még az Vr ő Naga Beczben kezd menni, es ugy törtenhetik, hogy enis, magam az szegeny

Groff Testenek el keresesere itt kezdek maradni. Azomban eltese Isten Nagodát minden Nagodhoz tartozokkal szerencses jó egességgel sok eztendeig. Kismartonba 29 Decemb. 1641.

Nagodnak Christusban alazatos Caplannya

Haynal Matyas

P. S. Nagod Iuani Vramnak paranczollya meg hogy amaz Rimay V. eneket (Egy szom volna Veled, kjezoda az Neued, Atyad? etc.) írna le es küldene meg, regi fogadasa szerint.

OL Batthyány lt. Missiles 18,480.

5.

Tallián Ferenc—Batthyány Ádámnak.

Pozsony, 1653 szeptember 5.

Pax Christi.

Illustrissime Domine Domine Patrone Gratosissime

Isten Nagsagodat minden idvösseges iauayual adgya meg.

Mind az ket leuelet Nagsagodnak vgy vagyon hogy el uettem, de az elsöt eleg kessön, a mely ha előb kezemhez iutot volna eddig regen el küdtem volna az Praedicator, aminthogi megis irtam a Pater Samuelnek, es vgyan azon leueleben köuetttem Nagsagodat hogi ne neheztelyen, okat adom miért nem küldhettem el az udötul fogua, nem tudom ha mentetté Nagsagodnal. A változasa egyk oka miuelhogi abban faradtunk ennapogban, mert az hogy enys nem szinten szedtem volt iol-egyben akkor, azért azt akarnam hogy valami köszönet lenne benne hogy iol le irhatnam vagy le irattatnam mert a P. Samuellel nem igen tanultunk a Csasar Cancellariayan. Felet leis irtam írmar, a többitis mentül hamarab le irom hiszen ottis a mi az accentussokat illeti el igazethatnj. taland csak a kismartonj Pater Guardian kezehez küldöm miuelhogi amint ertettem a Pater is most fárad beñe. az hogj az magae is el küdgye Nagsagodnak. Nagsagod az Istenert meg bocsasson hogy ilyen szokaiig rontottam es hallandottam. Isten Nagsagodat szok Esztendeuyg tarcsa es eltesse io egességen. Datum Posonij. Anno 1653 Die quinta Septembris.

Nagsagod segen Istent imado kaplanja

F. Tallian

OL Batthyány lt. Missiles 48,286.

6.

Malomfalvai Gergely—Batthyány Ádámnak.

Bécs, 1654 május 19.

Illustrissime Comes, Domine Dñe Patrone ac Fautor
Colendissime munificentissime.

Viszszá erkezuén tegnapi Posonbol (á houa bizonyos szükségem miat, s egy kis eget is akaruan ualoztatni, randultam-uala alá) két rendbéli leuelét találám Nağodk. Mit írjon s paranchollyon Nağod szerzetes alázatossággal oluasván értem. A Pr Tallián predicatioja nyomtattatassanak-is veget uetek ma Isten kegyelméből, s remenllem hogy é heten Senecat-is el-uegezem és így az Innepek után csak az jmadsgos könyuel leszen foglalatossgom. A' Castrum Doloris intézését és á predikatiozok s' Seneka be-kötteteset-is Nağod parancholattya szerent disponalom, á mint hogy olly mestert talaluan az Nağd Cimeretis ki-metzetem. es a költseg kiuantatik azokert azt is meg irom Nağodk. Az itt-ualo paterék nagy haladással ueszik Nağodtol és enis szerzetes alázatossággal köszönöm a fel-küldött bor alamisnat. A kismartoni kulcsarnak gyarlosagat magam-is sokaktol hallottam, azért ha ez arant busitottam Nagysagodat alazatossan bochanatot kerek és varok. A' mint ueszem ezembe nehezen lehet ollyan formaban az imadsagos könyv mint az utitárs, mind az altal azon leszek tellyes tehetségem szerint, hogy Nağodk kedue szerent legyen. Ezek-után az edes Jesusnak ajanlom Nağodat, es holtig Isten jmadó köteles keplannya maradok Nağodk. Dat. Viennae die. 19. May 1654. Illstmae D Suae Humillimus Capellanus et Cliens

Fr. Gregorius Malomfaluaiy-mpria

P. S. Az ő Fölsege alá-jöuetelenek napia, á mint hallom megint bizontalan.

P. S. Minek utanna bé peczetlettem-uolna ezen leuelemet, ugy értém egy nemet Vrtol hogy bizonyossan Pünkösöd hétfőn auagy kedden bé-jön ő Fölsege. De effélét jmmár sokszor hirdettek.

OL Batthyány It. Missiles 30,305.

7.

Malomfalvay Gergely—Batthyány Ádámnak.

Kismarton, 1654 április 12.

Illustrissime Comes, Domine Domine Patrone et Fautor
Colendissime et Gratosissime.

Husuet kedden jrtam uala Nagysagodnak hogy Nağod minel hamarab meltoztatnek disponalni az en Bechi utom felől fel külduen az könyueczket. Dé semmi ualasztom nem jöuen touab uarakoznom kesőnek alítottam lenj. Im azért fel indultam Beczbe, hogy addig azoknak nyomtattatásához kezdgyek mellyek jmmar kezem közt uannak, mig Nağodtól azokrol a'miket minap irtam Nağodnak, instructiot ueszek. Ha mit ir auagy küld pedig Nağod jnet Kismartonbol fel küldhetik Beczbe. Altal menet be térek Nadasdi Vramhoz ő Nağygahez es ő Nagysaganak conferalok a nyomtatas dolgarol. Ezzel az edes Jesusnak ajanlom Nağodat. Datum Kismartonij die 12. Aprilis 1654.

Illssmae D Suae Humillimus Capellanus

Fr. Gregorius Malomfaluy

OL Batthyány It. Missiles 30,304.

8.

Beniczky Péter—Batthyány Ádámnak.

Kis Marton, 1645 november 27.

Alazattos szolgallatomat ajanlom Nāk mintt kegyelmes Vāk. Isten minden keuantha jokal aldgia megh Nadatt. En az puszta hazamhoz mentem uoltt, karuallassomatt neznj, de ot szem szokaigh mulathattam az Pestis regnallassa miatt, hanem el keöltt onnet jeőnem, inett az Nād szolgallatjara szüiem szerint el mentem uolna Nağhoz, de az louaim faratszaghá mulatatta el uellem, Nāk szemitt nem tudok yrnia, mellyet Eöchem Vř megh nem tudna Nāk mondani, noha Nāghoz ez elleöt is megh indultt uoltt Eöchem Vā, de most mas hirem erkezuen Homonnay Vř eő Nāghoz is el keöl menj, my uegett megh mondhattja Nāgk. Kerem alazattosan ebbenis mutassa Nāgod minden io akarattjatt hozank az miben keuatattjk. En amigh ellek az Nağod alazattos szolgaja akarok maradnom. Kerem Nağodatt annak tartuan engemet szolgaltasson uellem Nād. Az S Isten eltesse Nağdat io egessegben. yrtam Kis-Martonban 27 9bris 1645.

Nağk alazatos szolgaja migh ek

Beniczky Peter

P. S. Kérem Nādatt keöldgjön Nağd nekem egy bard forma Paraszt Pallost megh szolgallom Nāk.

OL. Batthyány It. Missiles 5936.

Kristóf György

ENDRŐDI SÁNDOR A PETŐFI-SZOBOR LELEPLEZÉSI ÜNNEPÉLYÉRE ÍROTT ÓDÁJÁNAK TÖRTÉNETE

Régi és sajnos nem ritka tapasztalat, hogy nemcsak a könyveknek, hanem az egyes műveknek is van fátuma, a szerző szándékától független, elgondolásával és céljával ellenkező sorsa, minek következtében az írásmű jellege eltorzul, féligazzá válik. Fátum érte Endrődi Sándornak a Petőfi szobra leleplezési ünnepélyére írott, pályadíjjal kitüntetett, *Petőfic.* ódáját, illetőleg annak utolsó hat, köztük pedig különösen tizenegyedik versszakát.

A Petőfi szobor leleplezése 1882. október 15-én ment végbe. A különben gyors ütemű fejlődésbe lendült Budapestnek akkor még csak két nagyobb szabású szobra volt, a nemrégiben felállított Eötvös Józsefé (1879) és a Széchenyié (1880). Már csak azért is, de főként a Petőfi személyiségének és költészetének páratlan népszerűségére gondoló mai ember csaknem megfoghatatlan bizonyossággal úgy vélekedik, hogy Petőfi szobrának leleplezésére az egész hivatalos és nem hivatalos magyarság egy emberként nagy lelkesedéssel készülődött.

Ez a vélekedés azonban több tekintetben nem helytálló még az előzményekre nézve sem. Ismeretes, hogy a szobor felállításának eszméjét majd megvalósítandó nemzeti feladatot nem valamely társadalmi vagy irodalmi közület tűzte ki napirendre, hanem egy a Petőfiért rajongó magánszemély, Reményi Ede, a világhírű, de napjaink egyébként rendkívül megelevenült zenei életében alig emlegetett, sőt szinte elfelejtett hegedűművész. A Petőfi emlékekben gazdag Kiskunságban adott sorozatos hangverseny-körútja rendjén Halas városából már 1860 nyarán kiadta Reményi a jelszót és felhívta a nemzetet, hogy állítson szobrot Petőfinak. A költségek tetemes részét is ő hegedülte össze évek hosszú során hazai és külföldi hangversenyein. A közadakozás eleinte országosra szép eredménnyel folyt, utóbb azonban lassan csörgedezett. A közigazgatási hatóságok gyűjtése a nép körében mindössze ötezer s pár száz forintot tett. A leleplezés küszöbén még fennálló több ezer forintnyi hiányt Budapest főváros tanácsa vállalta el és fizette ki (1882. szept. 5.). A szobor költsége tehát csak részben gyűlt össze nemzeti közadakozásból.

A szobor történetében a fő érdem továbbra is Reményié. Ő nemcsak felvetette az eszmét s járult a kivitelhez bőséges adománnyal, hanem meg is szervezte a megvalósítás ügyét azzal, hogy bizottságot alakított, mely eleinte az ő elnöke alatt, magán jelleggel, 1865-től hatósági engedéllyel nyilvánosan működött. Az elnöki tisztséget nemcsak címként viselte, hanem még külföldről, Párizsban lakása idején is, lelkiismeretesen be is töltötte, vezette és irányította a bizottság működését, gondozta és ellenőrizte egy hivatalnok pontosságával a begyűlt szoboralapot. És védte is. Mikor 1863—64-ben a félhivatalos időszaki sajtó széltiben tárgyalni kezdte, hogy vajon nem volna-e jobb a szoborra addig begyűlt összeget Petőfi Zoltán nevelésére fordítani, Reményi s vele a bizottság nem állott kötélnek. A Petőfi tiszteletét illojálisnak minősítő abszolútizmus hivatalos köreinek vágya, a szoborügy eltemetése kútba esett. Csak akkor mondott le Reményi önzetlen szívóssággal betöltött elnöki tisztéről, mikor hosszú időre átköltözött családotól Amerikába. Utána egy ideig, míg élőhalottá nem vált, Tóth Kálmán, az alelnök vezette a társaság tevékenységét, 1879-től pedig a köztisztviseltek örvendő hazafias gróf Károlyi István, aki szintén önzetlen lelkesedéssel és anyagilag is jó eredménnyel szolgálta az ügyet.¹

A szoborra begyűlt összeg 1871-ig annyira nőtt, hogy a bizottság felkérhette és megbízhatta Izsó Miklóst, a Búsuló juhász kitűnő művész szerzőjét a szobor megmintázásával, mit Izsó készséggel és nagy becsvágygal el is vállalt azonnal útrakelve, hogy a külföld nagyobb méretű emléksobravit tanulmányozza. Hazatérve tanulmányútjáról, két mintát is készített. A bizottság mindkét mintát szépnak, művészinak találta, a kivitelre elfogadottat, mivel Izsó időközben eledelel, 1875-ben elhalálozott, Huszár Adolfal, az Eötvös szobor alkotójával öntette ércebe — az eredetinek nagyon csekély módosításával.

Ennyiből is látható, hogy nem minden akadály nélküli a szobor története.

Magának a leleplezési ünnepélynek a közvetlen előzményei sem túlságosan örvendetesek. A magyar társadalom szervezetlenül, csak tétován nézte és ímmel ámmal várta a leleplezés ünnepnapját. Ennek bizonyosságául csak két megnyilatkozást említek meg. Az egyik Marosvásárhely város tanácsának az álláspontja, mely szerint a leleplezés ünnepére „aki akar, menjen el, a képviseltetési okmányt a tanács kiállítja” — írta a Kolozsvárt megjelenő *Ellenzék* című napilap (1882. október 13. sz.). A történeti igazság kötelez arra, hogy megmondjuk, amit annak rendje és módja szerint az *Ellenzék* is megtett egyik rákövetkező számában, hogy Marosvásárhely mégis résztvevő hivatalos kiküldöttekkel az ünnepélyen. Nyilván az *Ellenzék* közleményének hatására történt meg a pálfordulás, változott meg a tanács álláspontja. A másik nyilatkozatot a mindig higgadtan tárgyilagos *Vasárnapi Ujság*ból idézem. Az ünnepély lefolyásáról írott közlemény szerint: „A leleplezés se volt országos ünnep, csak az utolsó pillanatban kezdték egymást figyelmeztetni a hatóságok.” (1882. 43. sz. 6851.) Ez a megállapítás summásan foglalja össze az ünnepély előzményeinek hiányosságát. Azt, hogy a lelkesedést még a leleplezés öröme sem hevítette föl.

A közvetlen leleplezés előtt mégis született egy igen örvendetes esemény: Endrődi Sándor pályadíjnyertes ünnepi ódája. A Petőfi-társaság 1882. augusztus 8-i határidővel pályá-

¹Dolgozatom fő forrása REMÉNYI KÁROLY: A Petőfi-szobor története, Koszoru, 1882. 325., és név-telentől: A Petőfi-szobor leleplezése. Uo. 460.

zatot hirdetett a leleplezés ünnepén elszavalandó költeményre. A nyertes jutalma 500 frank.² Beérkezett 42 mű. A bizottság Bodnár Zsigmond előadói jelentését meghallgatva a jutalmat egyhangú szavazattal Endrődi Sándornak ítélte oda. Am a kitüntetést nyomon követte a megálázás-eltussolás.

A leleplezés ünnepélye három szakaszban folyt le: díszgyűlés az Akadémia nagytermében, utána maga a leleplezés és végül is ünnepi áldomás. Mindháromra rányomta bélyegét a kellemetlen időjárás és főleg a túlzott lojalitás.

Csípős őszi szél fújt, a felhős égből szitált a hideg eső. Az előkelőségek egy része, maga Tisza Kálmán miniszterelnök is, talán emiatt jelent meg polgári öltözetben a díszgyűlésen. A nagy többség díszmagyarban, a katonaságot képviselő tábornokok és tisztek kivétel nélkül teljes díszben. Az egészben disszonánsnak mondható közönség csak késedelmesen és szállingóztatva vonult ki a szoborhoz az esőzés miatt, ami a szobor körül már reggel óta várakozó tömeg türelmét ugyancsak próbára tette, — zúgolódott, rendet bontott.

A díszgyűlésen megjelent a képviselőház elnöke és számos tagja, meg Tisza Kálmán miniszterelnök s a kormánynak még négy tagja, a polgári és katonai hatóságok képviselője, a megyék és városok küldöttei és az irodalom, tudomány és művészet kiválóságai. A gyűlést — s ez meglepetésként hatott — betegsége miatt nem a bizottság általánosan tisztelt buzgó elnöke, gróf Károlyi István, hanem az alelnök Ráth Károly, Budapest főpolgármestere nyitotta meg és zárta be. A műsornak egyetlen pontja volt: Jókai ünnepi beszéde. Ma is gyönyörűség olvasni a magyar mesemondás királyának a kortárs és barát szeretetétől átítatott visszaemlékező méltatását — kivéve a befejezést.

Jókai képzelete Petőfi szellemét az ünnepélyen jelenvalónak látja. A szellemek pedig világosan látnak, igazságosan, szenvedély nélkül ítélnek. Mit lát Petőfi szelleme a jelenből s hogy ítélkezik róla? — veti fel a kérdést Jókai. Látja — feleli — hogy „a népszabadság, melyet ő még mint gyémántot keresett, és megtalálva, annak tartott, ma már közönséges, de hasznos üttöltő kavics, félthetetlen, elveszithetetlen”. Láthatja, hogy amit a *Vasúton* dalában óhajtott, teljesült, az országot vasutak hálózata átszeli, rabláncok nincsenek, vasút lett belőlük. Láthatja, hogy van szabadság és végül láthatja, hogy van Magyarországnak népeit szerető és népeitől szeretett királya. És mosolyogva látja Petőfi, hogy az országban minden halad előre a magasság, a tökéletesség felé. Forradalmi felhevülés nélkül is megállapítható, hogy mind a kormány dicsérete s még inkább „a népeit szerető és népeitől szeretett” király emlegetése a legszelídebb szóval élve, stílustalanul, Petőfi emlékéhez méltatlanul hangzott el. Jókai hiperlojalitása azonban kicsiség ahhoz képest, ami Endrődi ódájával történt.

A díszgyűlés közönsége végre csak kivonult és megérkezett a szoborhoz s ott ugyancsak Ráth Károly megnyitó beszéde közben lehullott a lepel. Ráth nagyon szép beszéde után Nagy Imre, a Nemzeti Színház kitűnően beszélő első hősszerelmes művésze elszavaltta Endrődi pályadíjjal kitüntetett ódáját, de annak csak kilenc versszakát. Hogy hat versszak néma maradt, azt a tömeg nem tudhatta, legföljebb csodálkozott, hogy a vers az akkor s még utóbb is sokáig divatos hosszú hazafias ódához képest szokatlanul rövid. A be nem avatott műértőb-
bek azonban bizonyosan ráeszméltek, hogy az óda tartalma hiányos, nincs benne szó a szabadság, csak a szerelem költőjéről. A költemény azonban így is tetszett, zajos éljenzésben részesült — megszokásból.

A költemény tartalma kettős tagoltságú. A bevezető két strófa után Endrődi a dalköltő s a lírikus Petőfi csodálatos, a nagyvilágot is elbűvölő és meghódító művészetét dicsőíti a kilencedik szakaszig, amelyik átmenet a tartalom második feléhez. Így hangzik:

Mert Sappho nem dalolhat édesebben,
Ha lantján zendül a szerelmi dal,
Sem a fuvalom, mely ha lebben
S ingó virágfejecskeké közt kihál;
Hulló sugár a titkos éji csendben,
S ha kell; dübörgő, mennydörgő vihar,
Tyrteüs leke támad fel vele
S szétárad időköz szelleme.

² Eredetileg ezer frank jutalmat ígért a társaság. Ennek összeadokozására felszólította „a haza leányait és fiait, kik felkesedni tudnak Petőfi dalain és kik ez által a nemzet és irodalom ügyéhez hozzájárulni akarnak”. Az eredmény, úgy látszik, csak felére futotta. A felhívás teljes szövegét l. Kelet (Kolozsvárt megjelenő napilap), 1882. február 28. sz. 174.

A következő tizedik versszakban átvált a szerző gondolatmenete a szabadság és hazaszeretet költőjére, ki mint megalázott, de láncát tépő Prometheus várva vár a viharra s megkondítja a vészharangot: Talpra! A múltat jelenné áttelekesítve harsog a tizenegyedik versszak:

Ha lelked van magyar nép, talpra hát!
Megjött a várt idő! Most vagy soha!
Fel, fell Csatára, harcra, katonák!
Kezünkben az igazság pallosa!
A tűzpokolba minden koronát!
Többé nem kér; ítél a nép!
Ki elmarad, rothadjon gyáva vére!
Esküdjünk! A magyarok istenére!

A befejezés buzdító felszólítás a csüggedező nemzethez, a viharverte néphez, hogy Petőfi eszméi és tettei példaként ragyogjanak előtte s szakadatlan munkavégzéssel virágoztassa fel a hazát nagyok, dicsőnek és hatalmasnak. Amilyenek Petőfi álmodta.

Hogy melyik volt az elszavalt kilenc versszak? Valószínű, hogy a kilenc első nyert kegyes imprimatúrt. De nem bizonyos, mert pl. a hatodik sem egészen udvarképesen indul:

Remegjen hát az Olymp büszke orma
S pusztuljanak a bitor istenek!

E szakasz helyett talán az utolsó jutoított szóhoz. Bármiként is történt, joggal kérdezte Endrődi, a méltán háborgó szerző Szász Gerőhöz írott levelében (1882. okt. 17.) s kérdezhetjük a szerzővel mi is — hogy ugyan milyen vers lehetett az, amit Nagy Imre elszavalt.

A fátum azonban még nem teljes, folytatása is van.

A költemény egyidejűleg nyomtatásban is megjelent, a Petőfi társaság folyóiratában, a *Keszorú*-ban (1882. 298 s köv. l.). Innen átvette a *Pesti Napló* s a többi napilap is, de csonkán, a fentebb idézett, forradalmas hangot megütő tizenegyedik versszak lojális kihagyásával. „Ugyan kérek — írja többek között Endrődi Szásznak ugyanabban a levélben — vedd pártfogásodba azt a száműzött strófát s pörköld a *Napló* orra alá lapodban. (A Kolozsvárt megjelenő *Ellenzék*-ben, melynek Szász egyik irányadó főmunkatársa volt.) Te megérezed, hogy mily hézagot támaszt versemben annak az egy strófának a kihagyása. Persze Petőfi emlékét még Jókai is jobboldali politikával ünnepli. Abban a gyönyörű részletekkel bővelkedő beszédben mily kicsinyes, mily hunyász fölfogás! Ah! Ha élne Petőfi — majd világítana Jókainak. De a lojális „alaváló” megjelentek a királyt. Mi nyomjuk magunkba a mi hazafiságunkat... Fújják fel a politikájukat és a királyukat... Hát respektálása volt ez a Petőfi emlékének? Szó ide, szó oda: az én versem tükrözte legjobban Petőfi egyéniségét. S kérd: a függetlenségi párt ebből a fényes alkalmából mitsem kezdeményezett. Hagyták, hogy az ünnepély zamatja legyen kormányparti. Eh! alügyünk rá. Csak dicsőítsék ezeket az időket. Én is megpróbálom a magasztalást a Kisfaludy-társ. székfoglalójában a Homályban című versemmel, melyet kegyeskedjél átvenni az *Ellenzék*be. Oda való lesz.”

Az ünnepi óda teljes szövegében mégis megjelent egyidejűleg egy napilapban is, de nem Budapesten, hanem vidéken, a kolozsvári *Ellenzék*ben (1882. október 16. sz.). Az Endrődivel már több év óta sűrű levelezést folytató költő-barát, Szász Gerő táviratilag kérte közlésre a költeményt. Megkapta, közölte, de ő is meghökkenve észrevette, hogy a pesti lapok cenzúrázva, a tizenegyedik szakasz kihagyásával közölték a verset. Azonnal meg is róttá lapjában a *Pesti Napló* — innen vették át a többi lapok — prottmankodását, mellyel túlbuzgó lojalitásból lebunkózta a költő egyik gondolatát, durva ütést mért a sajtószabadságra, ami szerinte éppen egy hirlaptól — pulyaság. Véleményét közölte levélben barátjával is. „Édes Gerőm! Levelünk keresztül utaztak egymáson — válaszolta október 20-án Endrődi — s így annál érdekesebb, hogy elmondandóinkban megegyeztünk. A strófa kihagyása most már tiszta dolog: a szoborbizottság intézkedése! (Tehát nem a *Pesti Napló* bűne — a cikkíró). Auch gut... Legalább felszólítottak volna, barátom és ezt azért szerettem volna, mert nagyon jó alkalmam lett volna megtagadni, amire kértek. Azt a strófát egészen helyesen fogtad fel. Jelenné téve csak azért van, hogy nagyobb hatást tegyen s egyszerre csapja körül a hallgatóságot az a forradalmi hangulat, mint láng... A független Magyarország! Ezzel a lojális nemzettel! Ezekkel a lojális gondolatokkal és érzelmekkel! Moriamur pro rege... Hallod — Petőfiként — őseink „bőgését”. Így fogunk még bőgni századokig. Függetlenség dolgában még a cigánnyal is többre tudnánk menni, mint a magyarral! Mi csak álmodozunk, édes költőm: azért van

külön világunk. Ez a mostani világ igen okos nekünk, bolondabb időre van szükségünk, hogy igazán tovább haladhassunk.”³

Igy az ünnepi óda kitérítetett, babérkoszorús szerzője, aki itt kivonatolt első, október 17-én írott levelét így kezdte: „Édes Gerő! Hadd döntsem ki előtted lelkemet.” Hát ki-döntötte. Keserű kifakadásai, bús panasza nemcsak az ő sajátja, hanem irodalmunk történetéé is. Folt az ünnepély méltóságán és a Petőfi kultuszon. Nagyon érdekes volna tudni név szerint, hogy ki fedezte fel lojalis buzgalmával az egész költeményből, de különösen a tizenegyedik versszakból fenyegető roppant veszedelmet s háritotta el azt nagy vitézül Ferenc József és Tisza Kálmán fejről. Endrődi a szoborbizottságot általában nevezi meg tettesnek. Valószínű is, hogy nem alap nélkül. Hisz egyidejűleg Reményi Antal, az Ede testvérbátyja, a bizottság jegyzője Emlékkönyvet adott ki a leleplezés alkalmából. Ez Emlékkönyvben benne van mindenik beszéd, amelyik az ünnepségen elhangzott, benne van Szász Károlynak is a közebén elhangzott pohárköszöntője Petőfi emlékére és persze a pályakoszorúzott vers is, de itt a tizenegyedik strofa nélkül. Valahol, talán a Petőfi társaság vagy valamelyik miniszterium irattárából fel lehetne és kellene kutatni az ősforrást, a kezdeményező és indítványozó „dicső” hazafi név szerinti kilétét.

Az ünnepséget áldomás fejezte be, mégpedig kettő, kétféle, ami már önmagában is furcsa, visszatetsző. Egyik, a tízforintos az előkelőségek részére, a másik, a kétforintos, az írók, tudósok és művészek számára. Az előbbin Szász Károly köszöntötte, ünnepelte és éltette Petőfi szellemét, de egy szóval sem emlékezett meg Petőfi szabadság-költészetéről, politikai eszméiről. Tisza is mondott pohárköszöntőt. Abban is lehetett valami különös, mert Endrődi azt kérdi Szásztól: „Hát Tisza beszédjének a végét érted? Én nem.” A kétforintoson Endrődit is felköszöntötte, mint írja: egy „borzasztó svihák” valaki. „Hát kellett ez nekem?” — írta és kérdi Endrődi október 17-i levelében.⁴

Mindebből kitetszik, hogy az ünnepélynek egyik része sem zajlott le valami bántó disszonancia nélkül. A világszabadságot hirdető, republikát követelő Petőfi emléke egyszerűen fátyol mögé rejtőzött.

A legelkeseredettebben gondolt és teljes joggal is gondolhatott vissza az ünnepségre Endrődi. Pályakoszorúzott ünnepi verse nagyon kicenzúrázva hangzott el s a nagyközönség elé is a fontos tizenegyedik szak kihagyásával. Teljes szövegében egyidejűleg csak vidéken elterjedt napilapban, az *Ellenzékben* jelent meg. Harmadszor is tudtommal utoljára 1904-ben. Endrődi Sándor: *Összegyűjtött költeményei* III. k. 222 s. köv. 1.

S hogy teljes legyen a pályakoszorúzott vers bibliográfiája, meg kell említenem azt is, hogy megjelent a pályakoszorúzott költemény utóbb, 1911-ben a Petőfi-könyvtár 20., *Petőfi magyar költők lantján* c. kötetében — szintén hiányosan, a balsorsú tizenegyedik versszak nélkül. A legérdekesebb pedig az, hogy a kötet anyagát összeállította Boros Gyula és — Endrődi Sándor! A versszak kimaradásáért, nyilvánvaló, a kötet összeállító a felelősek, első sorban a különben mindig nagyon lelkiismeretes Boros Gyula, a kötet tulajdonképpeni összeállítója. Érthetetlen, hogy nem vette észre a nyomdának adott példány szövegének hiányosságát. De felelős maga Endrődi is. Legalább a saját költeményét ellenőriznie kellett volna!*

³ Endrődinek az a két levele, amelyekből idézetemet vettem harmincegyed magával a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának levéltárában (volt Erdélyi Múzeum) van, Szász Gerő levéltára címen. A Petőfi-társaság e két rokongondolkodású és romantikus hajlamú tagja 1878-ban ismerkedett össze, amikor Endrődi mint egyetemi hallgató egy tanévet Kolozsvárt töltött s tanári vizsgálatra állott. Az ismerkedésből benső barátság alakult, a kilencvenes évekig egymást családostól is többször elkeresték s kivált eleinte, sűrűn leveleztek is egymással.

⁴ Endrődi felköszöntőjét, az egyik dunántúli vármegye tanfelügyelőjét nevében is megnevezte.

* Vagy talán az eltelt 30 év alatt ő is a korábban megvetett lojalisokhoz simult? (Szerk.)